

TABLICE PASCHALNE – POMOC W OKREŚLANIU
CHRONOLOGII I KONFESJI RĘKOPISÓW I DRUKÓW CYRYLICKICH

Słowa kluczowe: tablice paschalne, kalendarz cerkiewny, rękopisy i druki cyrylicy, Kościół prawosławny

Zachowane do naszych czasów rękopisy i druki cyrylicy są przeważnie zdefektowane i często nie zawierają danych o czasie swojego powstania. Można go określić korzystając z trzech typów informacji zawartych w:

1. materiale wykorzystanym do ich przygotowania: pergamin, papier, atrament, barwniki służące do zdobienia rękopisów;
2. formie zewnętrznej rękopisu (pismo, zdobienia), książce drukowanej (zasób typograficzny);
3. treści tekstu podstawowego i wtórnego (np. zapiski marginalne, proweniencyjne).

Przedmiotem analizy będzie trzecia grupa, a dokładniej część kompleksu kalendarzowo-chronologicznego. Zdecydowana większość ksiąg napisanych i wydrukowanych cyrylicą ma charakter liturgiczno-teologiczno-religijny i służy sprawowaniu służby bożej, która ściśle wiąże się z kalendarzem. Stąd teksty i tablice kalendarzowo-chronologiczne zamieszczane przede wszystkim w takich księgach jak: Psalterz z dodatkiem (Псалтырь следованная), ustaw, czasosłów, swiatcy¹, kanonnik, służebnik, trebnik. Zamieszczano je także w irmologionach, m. in. w Irmologionie supraskim z roku 1598-1601². Czasami spotyka się je także w tzw. „księgach czytanych” (книги четии).

W księgach drukowanych, niezależnie od miejsca wydania (Wenecja, Wilno czy Moskwa), powtarzają się (z minimalnymi zmianami) te same kompleksy tekstów kalendarzowo-chronologicznych. Wśród nich są:

1. Pełna tablica cyklu wielkiego indykcjonu na 532 lata.
2. Mała (skrócona) tablica wielkiego indykcjonu.
3. Alfabetyczne tablice paschalne (зрячая, азбучная пасхалия) w formie tablic lub tekstu.

¹ Інашеј месяцеслов.

² Na k. 2-31 *Слово о премудрости бысть (bez put)* „указ ірмосам, круг сонця і місяця, пасхалія”, cyt. za: Ю. Ясиновський, *Українські та білоруські нотолінійні Ірмологі XVI–XVIII століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження*, Львів 1996, nr 5, s. 5. Por. także nr 105, 111, 291, 317, 321, 327, 332, 493, 555, 738.

4. Pełne tablice paschalne (рядовая пасхалия). W rękopisach, zwłaszcza z XVII czy XVIII wieku, występują w wersji krótkiej jako „klucz skrócony” (ключ вкратце).

5. Zestaw trzech tablic (трехтабличный комплекс)

6. „Siedmocyslennik”, wskazuje od jakiego dnia tygodnia zaczyna się miesiąc.

Najczęściej spotyka się takie tablice, jak рядовая пасхалия i зрячая пасхалия.

Jeśli tylko zachowały się tablice paschalne, można datę książki określić dokładnie lub w przybliżeniu, zaczynały się bowiem od roku poprzedzającego wydanie. Czasami bezpośrednio wskazywano na tablicach paschalnych rok wydania księgi. Wynoszono go na lewy lub dolny margines poza skład drukarski. Zwyczaj zapisywania tam roku edycji zapoczątkowano w oficynach Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1570 roku w Zabłudowie – księga Psalterz z czasosłowem (Псалтырь с Часословцем)³ (il. 1) – i kontynuowano w drukarni brackiej we Lwowie i klasztornej w Uniowie.

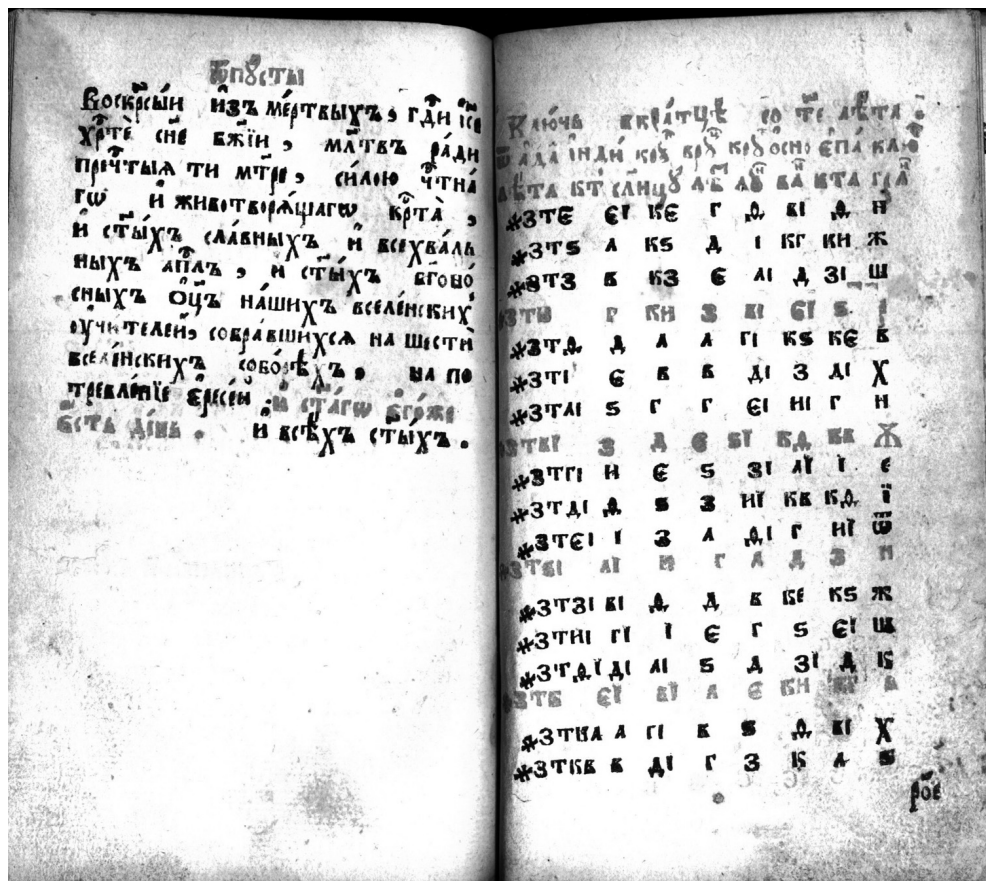
Określenie przybliżonej daty druku jednej z pierwszych ksiąg wydanej w Wielkim Księstwie Litewskim przez Franciszka Skorynę pt. *Mała podróżna książeczka* (Малая подорожная книжка) było możliwe dzięki zachowanemu częściowo fragmentowi tekstu *O tablicach paschalnych albo o Passze* (О пасхалии или о Пасце) zaczynającemu się od roku 1523⁴.

W badaniach nad drukami cyrylicznymi prowadzonych przeze mnie od lat 80. XX wieku często korzystałam z tablic paschalnych, by określić ich chronologię. Podam tylko kilka przykładów. Określenie przybliżonej daty druku dwóch ksiąg pt. *Świątcy z troparami i kondakami* (Святыцы с тропарями и кондаками), przechowywanych w zbiorach klasztoru staroobrzędowego pod wezwaniem Chrystusa Zbawiciela i Św. Trójcy w Wojnowie, było możliwe dzięki nim. W pierwszej, zdefektowanej (brak 5 kart początkowych i 2 ostatnich), tablice zaczynają się od roku 7305 od stworzenia świata (il. 2.), czyli w roku 1797 od narodzenia Chrystusa. Dalsze badania typograficzne i bibliograficzne potwierdziły fakt wydania księgi w nielegalnie działającej drukarni staroobrzędowej w Klincach na Ukrainie w końcu lat 90. XVIII wieku⁵. W drugiej, z adresem zafalszowanym: „въ тыпографіи почаевской”, bez daty druku, tablice paschalne rozpoczynają się od roku 7323 [1815]. W tym okresie oficyna bazylianów w Poczajowie nie drukowała już dla staroobrzędowców. Egzemplarz tego wydania, niekompletny, przechowywany jest w Bibliotece Uniwersyteckiej w Sankt-Petersburgu. Zdaniem Andrieja Wozniesińskiego powstał w drukarni Akima Kartaszewa w Klincach w połowie lat 20.

³ Na k. [61] trzeciego liczbowania „7078 1570 пок”.

⁴ Tablice paschalne zachowały się tylko w jednym egzemplarzu odnalezionym w zbiorach praskich przez czeskiego slawistę J. Dobrovskiego. Historię odnalezienia go i losy innych egzemplarzy tej księgi opisuje E. Л. Немировский, *Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя*, Минск 1990, s. 430-443.

⁵ Por. *Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII начала XIX века. Каталог*, сост. А. В. Вознесенский, Ленинград 1991, nr 57; idem, *Предварительный список старообрядческих изданий века*, Санкт-Петербург 1994, nr 255.

Il. 2. *Святцы с тропарями и кондаками*, [Klince, druk. Fiodor Kartaszew], [1798],
 tablice paschalne „7305” [1797]. Klasztor staroobrzędowy
 pod wezwaniem Zbawiciela i Świętej Trójcy w Wojnowie.

XIX wieku⁶. Jednak, kiedy nie ma filigranów, ani „suchych” znaków – „sztempiel” na papierze – język zabytku, kształt liter i zdobnictwo rękopisu upodabnia go do kodeksu siedemnastowiecznego, żeby podać właściwą atrybucję, trzeba się oprzeć na początkowym roku z tablic paschalnych.

Datę rękopisu *Swiatców* z Biblioteki Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie⁷ określiłam na nie wcześniej niż rok 1858, ponieważ tablice zaczynały się od tego roku, zapisano je według ery bizantyjskiej od stworzenia świata 7366. (il. 3).

W katalogach zawierających informacje o zachowanych kodeksach rękopiśmiennych i drukach rejestrowane są przypadki wzajemnego ich oddziaływania na siebie. Tablice

⁶ *Кириллические издания...*, nr 103.

⁷ Syn. R. 1985.

II. 3. *Святцы*, rps, [1859]. Początek tablic paschalnych 7366 [1858], BUWM, sygn. 198.

paschalne z książek drukowanych przenoszone były do rękopisów, a do druków wklejano rękopiśmienne karty z informacjami kalendarzowo-chronologicznymi⁸. Czasami przy kopiowaniu książek drukowanych zmieniano niektóre fragmenty kalendarza, np. opuszczano imiona świętych lub dodawano nowe. Autorzy katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*, przy opisie kopii Apostoła wileńskiego Franciszka Skoryny (1525 r.) przechowywanego obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie, zaznaczyli, że kopiści w trakcie pracy:

[...] zorientował się w nietypowości kopiowanego tekstu i już indywidualny charakter Skoryny zacierał; luka (3 karty w strzępach) w cyklu paschalnym (po 196); tekst Skorynowski; kalendarz (brak Pokrowy), ale jest Sawa (14 I), Symeon, Włodzimierz, Borys i Gleb; w cyklu ruchomym luka, od Ndz 16 do końca[...]⁹.

⁸ Na przykład do tekstu drukowanego *Trebnik* (Jewie, Druk. Bractwa Św. Ducha, 1641) dodano rękopis zawierający Klucz paschalny (Ключъ пасхалій), BN. Сур. 15.

⁹ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, wyd. 2 zmien., oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego, Kraków 2004, nr 62, s. 29. Por. także opisy nr 71, 69, 92.

Zwłaszcza w wydaniach staroobrzędowych w XVIII-XIX wieku wklejano tablice paschalne z przednikoniańskich wydań. Staroprawosławni starali się unikać błędów, podając różne sposoby obliczania daty Wielkanocy i daty druku w kolofonie, podając dzień, miesiąc, rok od stworzenia świata i od narodzenia Chrystusa, indykty, epakty¹⁰. Często jednak było odwrotnie, wskazania nie były odpowiednie lub sprzeczne ze sobą, lecz mimo wszystko, np. białokrynicy starowiercy twierdzili, że wyliczenia „по составу кисти руки своей” są pewniejsze od tych zawartych w księgach z czasów patriarchy Nikona. Zmiana kalendarza w Rosji przez imperatora Piotra I doprowadziła do powstania odłamu (sekty) chronologicznej, „średni” wśród starowierców. Jej członkowie uważali, że przy przeprowadzaniu reformy opuszczono 8 lat¹¹.

W kompleksie kalendarzowo-chronologicznym wydań z Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich widoczne są ślady wprowadzania kalendarza gregoriańskiego w 1582 roku, mimo że edykt Stefana Batorego z 1584 roku zezwalał zachować kalendarz juliański ze względu na opór Kościoła prawosławnego. Na przykład w księdze *Molitwy codzienne* (*Молитвы повседневные*, Wilno, druk Bractwa św. Ducha, 1595 r.) znajduje się tekst wyjaśniający różnice między kalendarzem juliańskim i gregoriańskim, a także krytykę tego ostatniego, ponieważ zdarzało się, że Wielkanoc była wcześniej niż Pascha żydowska, co było niezgodne z ustaleniami soboru w Nicei. W drukach i rękopisach pisano o Wielkanocy chrześcijan świętujących według kalendarza gregoriańskiego, że świętują „ровно с нами” lub „за неделю”. Takie uwagi znalazły się w egzemplarzu *Irmologionu* z 1598 roku z Supraśla.

Wskazówką do określenia obszaru powstania rękopisów czy wydania druków może być terminologia użyta w części kalendarzowo-chronologicznej. Na przykład, nazwanie tablic paschalnych „skaroj” jest charakterystyczne dla wydań cetyńskich i weneckich (choć też rozprzestrzeniło się w rękopiśmiennych zbornikach na Rusi Moskiewskiej). Rok przestępny, „wisokos” (високос), w wydaniach weneckich i rękopisach południowosłowiańskich nazywa się „prestup” (преступ), ale może też być „wisokokost” (висококост). U Franciszka Skoryny mamy „wisokokosnoe leto” (висококосное лето).

Dotychczas dokładnie zbadane zostały tablice paschalne w drukach cyrylicyckich z Bałkanów i z Wenecji¹², częściowo z Rzeczypospolitej w związku z polemiką w drugiej połowie XVII wieku, a w 2002 roku ukazała się cenna publikacja Anastazji A. Romanowej o staroruskich źródłach kalendarzowo-chronologicznych XV-XVII wieków. Konieczne są dalsze badania, ponieważ mówią nam nie tylko o roli kościelnego kalendarza w życiu chrześcijanina, lecz są też ważnym źródłem dla historyków książki.

¹⁰ Na sprzeczność dat podawanych obok siebie w kolofonach druków cyrylicyckich zwróciła uwagę A. C. Зернова, *Работа с редкими и ценными изданиями. Методика описания старопечатных книг кириллической печати*, Москва 1973, s. 31, примеч. 1.

¹¹ Szerz. zob. A. A. Романова, *Древнерусские календарно-хронологические источники XV-XVII вв.*, Санкт-Петербург 2002.

¹² Mijanović B., *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića*, Cetinje 1994.

SUMMARY

Zoja Jaroszewicz-Pierestawcew, Olsztyn

Paschalia (Easter Book) – an aid in determining chronology and confession of Cyrillic manuscripts and prints

Keywords: Paschalia – Easter Book, Orthodox Calendar, Cyrillic Manuscript and Prints, Orthodox Church

The vast majority of Cyrillic books written and printed since the 1490s are of a liturgical-theological-religious nature. Hence they contain calendar and chronological tables necessary for church services and also everyday prayers of the followers of Eastern Orthodox Church. Most frequently, texts and tables connected with the Orthodox calendar can be found in the following books: psalmyr' sledowannaja [Complete Psalter], ustaw [Psalter of Laws], czasosłow [The Horologion], swiatcy [Orthodox list of names], kanonnik [complete prayer book], służebnik [The Liturgicon]. They are helpful in determining the chronology of defective manuscripts and prints. Usually paschalia began in the year prior to the publication of a particular book and were counted since “the Creation of the world” (ab origine mundi) according to the Byzantine era. This paper presents examples of manuscripts and prints whose dates of publishing could be determined either precisely or approximately provided that the Easter tables were retained. Common elements and differences in the calendar and chronological parts have been pointed out as regards the South Slavic printing tradition and the tradition in the territory of the First Republic of Poland and the Grand Duchy of Muscovy (Russia).